



# MPSC

राज्यसेवा पूर्व एवं मुख्य परीक्षा

महाराष्ट्र लोक सेवा आयोग

सामान्य अध्ययन

पेपर I – भाग – 1

इतिहास

# Maharashtra - PSC

## आधुनिक भारताचा विशेषत :- महाराष्ट्राचा

क्र.सं.	अध्याय	पृष्ठ सं.
1.	महाराष्ट्राचा इतिहास (1818 - 1857)	1-12
2.	ब्रिटीश सत्तेची भारतामध्ये स्थापना	13-29
3.	सामाजिक - सांस्कृतिक बदल	30-42
4.	सामाजिक व आर्थिक जागृती	43-62
5.	गांधी युगातील राष्ट्रीय चळवळ	63-116
6.	स्वातंत्र्योत्तर भारत	117-188
7.	महाराष्ट्रातील निवडक समाजसुधारक	189-235
8.	महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक वारसा (प्राचीन ते आधुनिक)	236-266



महाराष्ट्राचा इतिहास (1818 - 1857)

आधुनिक शिक्षणाची ओळख ⇒

समाजाची सर्वांगीण प्रगती होव्यासाठी शिक्षण हेच एक प्रभावी माध्यम आहे. आपले प्राचिन भारतीय शिक्षण हे पाठोतर शुद्धता यावर आधारीत होते. संस्कृत हे माध्यम असल्याने बहुजन समाज हा शिक्षणापासून दूर होता. मिशनरींच्या कार्यातूनच भारतात आधुनिक शिक्षणाची सुरुवात झाली.

\* बंगाल मधील शिक्षण ⇒

1882 मध्ये कोलकत्ता येथे इंग्रजी शाळा राजा राममोहन रॉय यांच्या प्रेरणेने सुरु झाली.

\* 1825 ला वेदांत कॉलेजची स्थापना झाली. राजा राममोहन रॉय, राधाकांत देव, इंग्रज व्यापारी डेव्हिड हेअर यांच्या मदतीने केली.

\* 1819 ला कलकत्ता स्कूल सोसायटीची स्थापना झाली.

\* 1835 ला कलकत्ता मेडिकल कॉलेजची स्थापना झाली.

\* 1835 पर्यंत कलकत्यात 25 शाळा होत्या. ज्या शाळांमून 1400 मुले शिकत होती.

ब्रिटीश काळातील शिक्षण ⇒

शिक्षणाचे माध्यम कोणते असावे यावरून वाद होता. 1813 साली झालेल्या चार्टर अॅक्ट ने भारतातील शिक्षणाची जबाबदारी कंपनीवर टाकली.

1834 ला बॅंटीक जेव्हा भारतात आला तेव्हा मेकॉले हा गवर्नर जनरल कॅबिनेटचा कायदामंत्री होता. बॅंटीकने त्याला कमिटी ऑफ पब्लीक इन्स्ट्रक्शनचा अध्यक्ष केले. मेकॉले चे असे मत होते की ब्रिटीश लोकांचे तसेच इंग्रजांचे समर्थक बनतील. त्यांच्यावर पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव पडल्याने त्यांच्या आवडी-निवडी बदलतील. इंग्रजी मातलाला भारतात मागणी मिळेल. त्याने अशा प्रकारे पाश्चात्य शिक्षणालाच महत्व दिले होते. परंतु त्याचा हा अहवाल सर्वमान्य नव्हता. त्याला विशेष झाल्याने लॉर्ड ऑकलंड याने त्यात काही बदल केले. 1839 इ.स. साली लॉर्ड ऑकलंड याने यात काही बदल सुचविले ते पुढीलप्रमाणे.

- 1) पौर्वात्य शिक्षणावरही काही खर्च करावा.
- 2) एग्जि याटीक सोसायटीला दरमहा 500 रुपये अनुदान द्यावे.

या मुळे शिक्षणाबाबतचा वाद थंडावला.

वुडचा खलिता ⇒

भारतातील इंग्रजी शिक्षणाचा मॅगनान्चार्ट असे या वुडच्या खलित्याला म्हटले जाते. हा काळ उल्लेखीचा होता. यावेळी चार्ल्स ऑफ वुड हा बोर्ड ऑफ कंट्रोल चा अध्यक्ष होता.

शिफारशी

- 1) प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारासाठी स्थानिक भारतीयांनी काढलेल्या शाळांमधून प्रादेशिक भाषेनून शिक्षण द्यावे, प्राथमिक शिक्षणास उल्लेखन द्यावे.
- 2) अशा खाजगी शाळांना सरकारने अनुदान द्यावे.
- 3) माध्यमिक शाळांमध्ये माल्टभाषेनून शिक्षण द्यावे.
- 4) उच्च शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी असावे.
- 5) शैक्षणिक अभ्यासक्रमात धार्मिक शिकवण दिली जाऊ नये. शिक्षण धर्मातील असावे.
- 6) स्त्री शिक्षणास उल्लेखन द्यावे.
- 7) लंडन विद्यापीठाच्या धर्तीवर मुंबई, कोलकाता, चेन्नई या ठिकाणी विद्यापीठांची निर्मिती करावी.
- 8) प्रत्येक प्रांतात स्वतंत्र शिक्षण खाते निर्माण करावे. (शाळासंपासणी करिता.)

- 9) शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी ट्रेनिंग स्कूल काढाव्यात.
- 10) खाजगी शाळा, कॉलेजेस काढण्याच्या प्रयत्न करणाऱ्या प्रवृत्तीला अनुदान द्यावे.
- 11) इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणाची मागणी पूर्ण करावी.
- 12) कमिष्ठ पातळीपासून उच्च पातळी पर्यंत शिक्षणानु सुसंवाद असावा.
- 13) विषयवृत्ती योजना सुरु करावी.

बुड्या या विफारशीचा प्रभाव 50 वर्षे राहीला.

### \* हॅटर कमिशन

बुड्या खलित्याची अंमलबजावणी कीती प्रमाणानु ज्ञानी यांची पाहणी करव्यासाठी लॉर्ड रिपन यांच्या काळात सर विल्यम हॅटर यांच्या अध्यक्षतेखाली हॅटर कमिशन नियुक्त करव्यात आले. त्यानु हॅटर कमिशनने केलेल्या सुचना पुढीलप्रमाणे ⇒

- 1) उच्च शिक्षणानु सरकारने नो पुढाकार घेतला तो कमी करवून शाळा-कॉलेज चालविल्याची जबाबदारी भारतीयांवरच सोपवावी.



- 2) खाजगी शिक्षण संस्थांना अनुदान द्यावे.
- 3) कॉलेजसाठी सर्वसाधारण अनुदान व खास अनुदानाची पद्धत चालू करावी.
- 4) प्राथमिक शिक्षणास प्रोत्साहन द्यावे.
- 5) सरकारी शाळा खाजगी संस्थांकडे सुपूर्द कराव्यात.
- 6) सर्व प्राथमिक शाळांची नपासणी -देखरेख सरकारी शिक्षण अधिकार्यांनी करावी.
- 7) मुस्लीम समाजातील शिक्षणास सरकारने उलेजन द्यावे.
- 8) शिक्षकवृत्ती बाबत विविध योजना निश्चिन करावी. नविन नियम करावे.
- 9) फी आकारणी बाबत सर्वसाधारण सुत्र ठरवावे.
- 10) विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक तसेच नैतिक शिक्षणावर भर द्यावा.
- 11) प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी शहरातून नगरपालिकांवर व जिल्हा बोर्डावर सोपवावी.
- 12) शासकीय व अशासकीय महाविद्यालयांतून नीतिधर्माची मुलभूत व तत्वे शिकवणारी क्रमिक पुस्तके तयार केली जावीत.
- 13) विद्यापीठांनी पर्यायी ऐच्छिक अभ्यासक्रम सुरू करावेत.
- 14) कॉलेजमध्ये प्रत्येक सत्रात प्राचार्य किंवा प्रोफेसरने विद्यार्थ्यांच्या पुढे 'व्यक्तीची कर्तव्ये' या विषयावर व्याख्यान द्यावे.



अशा रूकण 23 रुचना इंटर कमिशनने केल्या होत्या.

20 व्या शतकाच्या पुर्वार्धातील महाराष्ट्राची शैक्षणिक प्रगती ⇒

महाराष्ट्रात अशा अनेक व्यक्ती होऊन गेल्या ज्यांनी शैक्षणिक संस्था स्थापन करून शैक्षणिक कार्यात योगदान दिले. मर्णी धोंडो केशव कुर्वे यांनी हीराणे येथे महिला विद्यालय स्थापन केले. 1916 मध्ये S.N.D.T. हे विद्यापीठ स्थापन केले. पुण्याला टीळक महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापन झाले. महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी शाळा निघाल्या. इ. स. 1920 मध्ये गुजरात मधील अहमदाबाद येथे राष्ट्रीय विद्यापीठ निघाले ज्याचे कुलपती खुद्द गांधीजी होते. महाराष्ट्रातील विदर्भ, मराठवाडा या विभागातही शाळा निघाल्या. महाराष्ट्रातील काही प्रमुख शिक्षण संस्था व त्यांच्या स्थापनेची वर्षे ⇒

संस्था	वर्ष
1) कृषी महाविद्यालय पुणे	→ 1907
2) रयत शिक्षण संस्था	→ 1919
3) श्री. शिवाजी शिक्षण संस्था अभरावती	→ 1932

संस्था	स्थापना वर्ष
5) पीपल्स एजुकेशन सोसायटी	→ 1945
6) पीपल्स कॉलेज, नांदेड	→ 1950
7) योगेश्वरी महाविद्यालय आंबेजोगाई	→ 1956
8) मिलींद महाविद्यालय औरंगाबाद	→ 1950

\* वृत्तपत्रे ⇒ इ.स. 1439 मध्ये गटेनबर्ग याने मुद्रणकलेचा शोध लावला. आरतान (1557) मुद्रणाची सुरुवात होव्यात झाली. ब्रिटीश राजवटीत मुद्रणकला व वृत्तपत्रे यांचा प्रारंभ झाला. मुंबई प्रांतात तर अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत वृत्तपत्रांनी वाटचाल केली. आरतान मुद्रणकलेचे प्रसार करण्याचे श्रेय डॉ. केरे या मशीनरीला द्यावे लागेल. भारतीय आषेतून प्रकाशित होणारे पहिले वृत्तपत्र 'समाचार दर्पण' हे होय. स्वातंत्र्योत्तर मुंबईतून प्रथम ~~कसा~~ प्रकाशित होणारे नविन मराठी दैनिक लोकसत्ता होय.

- 19 व्या शतकातील प्रमुख मराठी पत्रे व संपादक ⇒  
पत्रांचे नाव पत्रांचे संपादक
- 1) दर्पण, दिग्दर्शन (1832, 1840) - बालशास्त्री जांभेकर
  - 2) प्रभाकर, धुमकेतू (1841-1853) - भाई महाजन
  - 3) ज्ञानोदय, ज्ञानसिंधु (1842) - विरेश्चर छत्रे
  - 4) ज्ञानप्रकाश, पुणे - कृष्णाजी रामडे
  - 5) इंदुप्रकाश - विष्णुशास्त्री पंडीत
  - 6) दीनबंधु (इ.स. 1877) - कृष्णराव भाकराव
  - 7) सुधारक - गो. श. आगरकर
  - 8) क्षालपत्रे - लोकहितवादी
  - 9) निबंधमाला - विष्णुशास्त्री चिपळूणकर
  - 10) द पुना ऑब्झर्वर (1852) - बेहरामजी मलवारी
  - 11) शस्त गोपतार (मुंबई) (1851) - दादाभाई मोरोजी
  - 12) दीनमित्र - मुकुंदराव पाटील

Times of India हे पत्र Bombay Times, Standard व टेलिग्राफ या 3 पत्रांचे एकत्रिकरण करून तयार करण्यात आले होते. परंतु जनतेला इंग्रजी भाषा उभगत नसल्याने या पत्रांच्या जास्त प्रसार झाला नाही. 1828 साली लॉर्ड बेटिंग हा गवर्नर जनरल या पदावर आला. तो वृत्तपत्र स्वातंत्र्याच्या पुरस्कर्ता होता. देशी वृत्तपत्रांमुळे ब्रिटीश सत्तेला धोका होईल ही भीती त्याला मळली

उत्तम वृत्तपत्रांमुळे लोकांचे अज्ञान हे दूर होईल या मताने तो होता.

चार्ल्स मेटकाफ या सुद्धा वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता होता. त्याच्या काळात वृत्तपत्रांना स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले होते. 1836-56 या काळात त्याने वृत्तपत्रांना चांगलेच स्वातंत्र्य बहाल केले होते.

\* रेल्वे, टपाल, तारयंत्रे यांची प्रगती ⇒

इंग्लंडाच्या काळात संस्थाने खालसा केली गेली. (1848-56) त्यामुळे भारतात ब्रिटीशांचा विस्तार फार मोठ्या प्रमाणावर झाला. त्यामुळेच त्याला ब्रिटीश साम्राज्याचा शिल्पकार म्हणले जाते. त्यानेच रेल्वे, पोस्ट व तारयंत्राचा प्रारंभ भारतात केला. याने कारण भारताचा विकास करणे हे म्हणले तर संपूर्ण भारतावर प्रभुत्व मिळवणे हे सोपे व्हावे यासाठी या सर्व सुधारणा भारतात केल्या गेल्या होत्या. त्याच्या काळात पुढील रेल्वेमार्ग सुरु झाले.

मुंबई - ठाणे 1853

मद्रास - अकराट

कलकत्ता - राणीगंज 1855

ठाणे - कल्याण 1854



त्याचप्रमाणे अनेक भागात असेच रेल्वे मार्ग सुरु झाले. ब्रिटीशाकाळात रेल्वे मार्ग सरकारी निधीतून बांधले गेले. त्यामुळे ब्रिटीश लोकांना भारतात आंढवल भुलवता आले.

पोस्टाच्या कार्यपद्धतीत व पत्रे पाठविण्याच्या पद्धतीत लॉर्ड डलहौसीने आभुलाग्र बदल केले होते. या आधी पत्र पाठविण्याची पद्धत होती परंतु ज्या व्यक्तीच्या पत्त्यावर पत्र जाई त्याला पैसे करावे लागत असे. या पद्धतीत सुधारणा लॉर्ड डलहौसीने केली. इ.स. 1854 मध्ये जविये कायदा पास केला. त्या कायद्यानुसार बंगाल, ब्रह्मस, मुंबई या इलाख्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एक महानिर्देशक नियुक्त केला.

लॉर्ड डलहौसीने पोस्ट खात्याच्या कारभारात आभुलाग्र क्रांती घडवून आणली. इ.स. 1905 मध्ये रेल्वे मंडळ स्थापन झाले. रेल्वेमार्गाची संख्या इस्पार्याने वाढतच गेली. 1947 पर्यंत भारतातच [5400 मैल] लांबीचे रेल्वेमार्ग तयार केले गेले होते.

लॉर्ड डलहौसीच्या काळातच टेलिग्राफ चीही सोय केली गेली. डलहौसीने भारतात

३ वर्ष कारभार पाहीला त्यात त्याने ४००० मैल लांबीच्या संदेशवाहक तारा टाकल्या गेल्या. या शोयीसुद्धा ब्रिटीशांच्या सोयीसाठीच केल्या होत्या. या सोयीमुळे ब्रिटीशांना दूरदूरच्या प्रदेशाशी संपर्क साधणे शक्य झाले.

१८७६ मध्ये अलेक्झांडर ग्राहम बेल याने इ.स. १८७६ मध्ये टेलिफोनचा शोध लावला. या टेलिफोनला आरंभ घेण्यासाठी केवळ ६ वर्षे लागली. या सुविधेची गरज त्या काळी इंग्लंड कारभारांतूनच होती. मुंबई, कोलकाता, चेन्नई व कानपूर शहरांच्या महत्त्वाच्या शहरांमध्येही ही सेवा पुरविल्यात आली. आपला देश जेव्हा स्वतंत्र झाला तेव्हा एक लाखाच्या जवळपास टेलिफोन सेवा कार्यान्वीत होते.

\* रेल्वे, पोस्ट व तारयंत्राचे परिणाम :->

- १) या सर्व सेवांमुळे देशातील सर्व मोठी शहरे एकमेकांना जोडली गेली.
- २) कच्चा माल पुरवणारी केंद्रे एकमेकांस जोडली गेली.
- ३) दुष्काळाच्या काळात आवश्यक ती सर्व सामग्री दूरदूरच्या प्रांतात पाठवणे शक्य झाले.
- ४) सामाजिक गतिमानता वाढली.



- 5) असुवृशुयता, जातिव्यवस्था इत्यादींची बंधने कमी झाली.
- 6) राजकीय नेत्यांना इतर प्रांतातील नेत्यांशी, कार्यकर्त्यांशी व एकूण जनतेशी संपर्क साधने रेल्वेमुळे शक्य झाले.
- 7) ब्रिटीशांना लष्करी साह्याच्या ने - झान करणे शोषे झाले.
- 8) संपुर्ण देश एक सुत्रात बांधव्यासाठी रेल्वे सेवा, टपाल सेवा, दुरध्वनी सेवा उपयोगी ठरली.
- 9) जातीभेद, स्त्री - पुरुष भेद, सोवळे - ओवळे, भ्रितीपणा इ गोष्टी रेल्वेमुळे मागे पडल्या.

## ब्रिटीश सत्तेची भारतामध्ये स्थापना

व्यापाराच्या उद्देशाने भारतात पोर्तुगिज, डच, व्हेनेचियन इंग्रज भारतात आले. ब्रिटीशांनी भारतावर राज्य करण्याच्या उद्देशाने आक्रमण केले नव्हते. तर त्यांना सुरुवातीला भारतामध्ये व्यापारच करायचा होता. येथे राज्य करण्याची त्यांची मनिषा नंतर उत्पन्न झाली.

\* 1502 मध्ये वास्को द गामा भारतात परत आला.

\* 1505 मध्ये फ्रान्सीस्को डी अल्मेडा याला भारतातील गवर्नर नेमले गेले.

\* 1609 मध्ये सुरत येथे पहिली ब्रिटीश वखार स्थापन झाली.

\* आणि तेव्हापासून भारतात इंग्रजी साम्राज्य पसरायला लागले.

## ★ सामाजिक - धार्मिक ग्रंथ व ब्राह्मण समाज ★

➤ राजा सम्राट्ठन ग्रंथ (१७७२-१८३३)  
भारतीय समाज प्रबोधनाचे जनक व आ-  
द्य समाजसुधारक. तसेच त्यांना भारता-  
च्या रेनिसेन्सचे अर्थातच प्रबोधन काळाचे  
पितामह मानले जाते.

- आत्मीय अभिची स्थापना केली १८१५
- १८०३ ला 'तुफटल - उल - मुबादिदिन'  
हा पहिला महत्त्वाचा ग्रंथ लिहिला.

### ★ त्यांची तत्वे

१. ईश्वर राफच आहे लो निर्गुण - निराकार.  
त्याची उपसना करावी.
२. सर्व धर्माधरु समाज बंधुभाव बाळगावा.
३. ईश्वर सर्वव्यापी शाश्वत असून तीच  
सर्व विश्वाची मार्गदर्शक शक्ती आहे.
४. आध्यात्मिक सुखासाठी ईश्वराची प्रार्थना  
व चिंतन आवश्यक.

- ब्राह्मो समाजात देवतांना बळी देणे, नेविद्य म्हणून वस्तू अर्पण करणे, या प्रकारा-  
-शंनाही विशेष होता.
- हिंदू धर्मातील जातिव्यवस्थेला विशेष  
होता. ब्राह्मो समाजाच्या 'पूजारासाठी'  
'अवाह कोमुदी' वृत्तपत्र काढले.
- ब्राह्मो समाजाला विशेष करणाऱ्यासाठी  
फर्मठ हिंदूनी राज्यांतील देव यांच्या  
नेतृत्वाखाली राक धर्मसभेला बोलावली.
- १८३३ मध्ये शॅंग्र यांचे निधन स्टॅपल्टन  
प्रिन्सल (ब्रिटन) येथे झाले. काही काळ  
१८३८ पर्यंत प्रारकानाथ लागीर यांनी ब्राह्मो  
समाजाची जबाबदारी सांभाळली.
- राजा राममोहन शॅंग्र यांच्या मृत्यूनंतर  
रामचंद्र विद्यावागिश हे ब्राह्मो समाजाची  
आठवड्याची प्रार्थना घेत.